

7. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М., 1967. – Т.2.
8. Дідковський М.М. Проблема Великого Дніпра. – К., 1957.
9. Левковский С.С. Водные ресурсы Украины. – К., 1979.
10. Кузьмин И.Н. Днепровский каскад гидроэлектростанций. – К., 1981.

SUMMARY

The article deals with the formation of “the Big Dnipro” idea. The essence of this idea is the complex usage of the Dnipro basin water resources for the different industries of the economy. The article pays special attention to the development of this concept in the USSR in the 20s – 30s of the 20 century. The idea of “the Big Dnipro” was very important for the development of hydroelectric power in Ukraine.

Ю.П. Волосник

З ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕПМАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ В 20-ТІ РОКИ

У сучасних умовах, коли в Україні після довгої перерви відбувається відродження підприємництва, актуального значення набуває вивчення, критичне переосмислення та творче використання того значного досвіду приватного підприємництва, що був накопичений як в цілому по республіці, так і в окремих її регіонах та великих містах в період непу. В науковому плані таке дослідження сприяло б подоланню існуючих прогалин, виявленню місцевої специфіки приватного підприємництва та ролі непманів в економічному відродженні регіонів у 20-ті роки. Таким чином, вивчення даної теми має як загальноісторичне, так і краєзнавче значення.

Дана тема знайшла певне відображення в історіографії. Але, на жаль, дослідження історії приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії у 20-ті роки в такому економічно розвинутому центрі України як Харків, що був тоді столицею республіки, знайшло в історіографії явно недостатнє висвітлення.

Мета даної статті – дослідити основні форми і напрямки, а також специфіку підприємницької діяльності непманів на Харківщині в роки непу (1921-1929).

Після переходу до нової економічної політики відбувається легалізація приватнопідприємницької діяльності, що фактично була заборонена (але, не дивлячись на репресивні заходи з боку держави, продовжувала підпільно існувати і за часів воєнного комунізму) [1.-С.5].

Політика воєнного комунізму мала багато негативних наслідків для економіки Харкова. Харків як тодішня столиця радянської України був перетворений на цитадель воєнно-комуністичних заходів в республіці. На Харків і губернію припадає (за даними Уккранаргоспу) найбільший відсоток націоналізованих в республіці приватних підприємств. Так, з загального числа приватних промислових підприємств було націоналізовано 47,6%, з яких майже $\frac{3}{4}$ (або 447 закладів) продовжували діяти. (Для порівняння: в Чернігівській губернії було націоналізовано лише 7,7% промислових підприємств) [2.-Ф. Р.-3429.-Оп.8.-Од.зб.117.-Арк.11 зв.]. Це був дуже важкий удар по приватній промисловості губернії. Не менш потерпіла і приватна торгівля. Лише на протязі літа – осені 1920 р. в Харкові було зачинено майже 1,7 тис. приватних торгових підприємств. Націоналізація цих підприємств супроводжувалась реквізицією у підприємців матеріальних цінностей – промислових і продовольчих товарів [3.-С.45]. За таких важких обставин в умовах жорсткої розрухи і глибокої соціально-політичної та економічної кризи в Харкові та губернії відбувався процес відродження приватнопідприємницької діяльності.

Зосередивши в своїх руках т. зв. “командні висоти” в економіці (транспорт, велику промисловість, зовнішню торгівлю, банки), держава намагалася спрямувати приватний капітал переважно в сферу торгівлі. Це пояснюється тим, що держава не мала свого торговельного апарату, а кооперація після воєнного комунізму (коли вона була цілком підпорядкована Наркомпроду) тільки отримала можливість займатися торгівлею, і повинен був пройти ще чималий час, щоб вона змогла адаптуватися до нових умов. Це зумовило досить швидкий приплив коштів приватників в торгівлю (не в останню чергу і через те, що непмани в будь-який час могли легко згорнути свій торговельний заклад і перекинути кошти, що звільнились, в іншу галузь економіки).

Підприємницька діяльність непманів в галузі торгівлі регулювалась постановою РНК УРСР від 19 квітня 1921 р. та декретом РНК РРФСР від 24 травня 1921 р. “Про обмін”, чинність якого було автоматично поширено на Україну [4.-1921.-№7.-Ст.193; 5.-С.233-234]. Закон надавав місцевій владі значні права в галузі контролю та регулювання торговельної діяльності. Щоб розпочати свою торгівлю діяльність, громадяни повинні були вибрати реєстраційне свідоцтво, а в подальшому – патент, який на умовах сплати патентного збору видавали органи місцевої влади. На початку непу місцева влада Харківської губернії робила спроби обмежити видачу патентів приватникам. Так, у травні 1921 р. президія Харківського губвиконкому розповсюдила постанову, яка надавала право займатися торгівлею лише особам, які не підлягали трудовій повинності [6.-Ф. П. 1.-Оп.1.-Од.зб.521.-Арк.2 зв.].

Але, не дивлячись на обмеження та всілякі перешкоди, прояв приватної ініціативи було важко зупинити. Так, лише за другу половину 1922 р. у Харківській губернії було видано 15,2 тис. патентів на торговельні підприємства, з яких приватним особам – 14,4 тис. (або 94,4%), що складало 11,5% приватної торговельної мережі України [7.-Ф.30.-Оп.1.-Од.зб.697.-Арк.95]. На початку 1924 р. 92,3% торгової мережі Харкова та майже 86% торговельної мережі губернії знаходились у руках непманів [8.-С.8]. В той же час, враховуючи, що переважна більшість приватних торговельних закладів були дрібними, а гуртова та напівгуртова торгівля здебільшого знаходилась в руках державних органів (у Харкові 70% “опта” знаходилось в руках держави), то питома вага приватного торговельного обігу була значно меншою. Так, в 1923/24 рр. вона становила 24%, в 1924/25 рр. – 20,9%, в 1925/26 рр. – 9,9% і в 1926/27 рр. – 8,2% від загального товарообігу на Харківщині [9.-С.37].

Серед підприємців Харкова, що розпочали свою діяльність в роки непу, зустрічаються (хоча й не досить часто) імена дореволюційних купців і підприємців (деяким з них довелося змінити рід або галузь своєї діяльності). Так, серед підприємців 20-х років зустрічаємо купців 1-ої гільдії С.М. Хазановського (один з засновників та акціонерів приватного товариства 20-х років “Мосхимлак”) та М.А. Фурманова (займався галантерейною торгівлею), купців 2-ої гільдії В.М. Тафта (член правління одного з Харківських товариств взаємного кредиту в роки непу), С.Ф. Баканова (дореволюційний і непівський власник кондитерської фабрики), І.П. Развалінова (до революції володів “першокласним” магазином мануфактури, а потім у 20-ті роки був одним з фундаторів приватного акціонерного товариства “Частно-скот-мясо”), М.Д. Гомельського [10.-С.298-306; 11.-С.80; 12.-С.548]. Поновили свою підприємницьку діяльність підприємці з дореволюційним стажем більш нижчого рангу, ніж названі купці, – М. Крон (торгівля меблями), І.З. Княжинський (оптово-роздрібне торговельне підприємство, торгівля меблями), Ф. Подгорний. (У середині 20-х років ними буде створено у Харкові приватне акціонерне товариство “Мебель”, що займалось виробництвом і торгівлею меблями). Відновили свою діяльність і ряд дореволюційних фірм “Дирберг” та “Жорж Ноттер”, що торгували кондитерськими виробами [10.-С.62; 12.-С.544].

У той же час для основної маси торговців Харківщини підприємницька діяльність у 20-ті роки стала дійсно новою самостійною сферою їх діяльності (навіть у тому випадку, коли в дореволюційний час вони виконували функції торговельних службовців у приватних підприємств). Їм у роки непу ще належало оволодіти в якості самостійного господарчого суб'єкта досвідом підприємницької діяльності в нестандартній економічній ситуації 20-х років. Поряд з торговельною галуззю представники нової буржуазії проявляли ініціативу у сфері промислового виробництва.

Для розвитку приватного підприємства велике значення мала приватна оренда. Зосередивши у своїх руках у роки воєнного комунізму велику кількість націоналізованих підприємств – не лише великих (цензових), але й дрібних – держава не мала ані коштів для їх введення в дію, ані достатньої кількості досвідчених кадрів. А тому більшість з націоналізованих підприємств бездіяла. З серпня 1921 р. уряд України дозволив приватну оренду підприємств [4.-1921.-№15.-Ст.425]. Законом регулювались орендні відносини між орендаром та державними органами, встановлювались мінімальний (1 рік) та максимальний (до 12 років) термін оренди, обмежувались права держорганів на втручання у справи підприємця-орендаря [4.-1922.-№37.-Ст.562; 1924.-№9-10.-Ст.49 (від. II)]. В той же час слід відмітити, що практика здачі в оренду не забезпечувала рівних умов експлуатації для різних соціальних категорій орендарів. Якщо державні та кооперативні органи знаходилися у привілегованому стані, то приватні орендарі опинилися у дискримінаційних умовах, бо їм здавались, як правило, підприємства з більш спрацьованим устаткуванням, встановлювався менший термін оренди ніж для держорганів. Не часто приватникам надавались і пільги по орендній платні, податках та кредитуванню. До того ж, підприємці одержували в оренду, як правило, дрібні підприємства – млини, хлібопекарні, олійниці, чинбарні. Матеріали промислових переписів та статистики переконливо показують це. Так, з багатьох сотень підприємств, зданих в оренду приватним підприємцям на Харківщині в роки непу, лише лічені промислові заклади можна вважати великими (це була реалізація класового підходу в орендних справах). Так, у Харкові нащадки відомого в Україні власника пивзаводу Є.І. Ігнатіщева взяли в оренду його “детище” – пивзавод ім. 1-го травня. На ньому працювали 210 робітників, що випускали продукції на суму 1,3 млн. крб. на рік [13.-С.207]. Чавуноливарний завод, який до 1930 р. включно орендувався Р.М. Сапожниковою, мав лише 33 робітника, а його річна продукція становила 20 тис. крб. [13.-С.94-95]. Приватні підприємці Житницький та Аронов орендували в середині 20-х років великий млин – річна виробка до 0,5 млн. пудів. Тут працювали 57 робітників [13.-С.172]. Але такі цензові підприємства здавались в приватну оренду скоріше як виключення з правила. Серед орендарів промислових підприємств в Харківській губернії на 1 жовтня 1921 р. колишні власники цих підприємств становили 42%, а з числа орендарів 270 млинів 53% складали їхні колишні хазяї [11.-С.22, 27]. На 1 липня 1922 р. Харківський губраднаргосп здав в оренду 119 промислових підприємств. Серед орендарів 37% складали їхні колишні власники [6.-Ф. Р.-194.-Оп.1.-Од.зб.9.-Арк.58]. Таким чином, серед промислової частини непманської (нової) буржуазії на Харківщині ядро її складали представники “старої” дореволюційної буржуазії (аналогічна картина спостерігалася по всій республіці). Приватні орендарі вкладали значні кошти для відбудови орендованих ними підприємств, проводили ремонт та реконструкцію обладнання, встановлювали додаткове устаткування тощо. Так, лише за один 1926/27 р. на розвиток чавуноливарного (“Металіст”) та механічного заводів його орендарі Р.М. Сапожнікова та К.К. Попов витратили більше 110 тис. крб. [6.-Ф. Р.-869.-Оп.1.-Од.зб.315.-Арк.64]. Іншим харківським орендаром Г.М. Дойно (колишнім власником) за три роки оренди було повністю відбудовано і запущено в дію

панчішну фабрику. Орендатор відновив водопровід, провів електроосвітлення виробництва, зробив ремонт приміщення фабрики, встановив нові двигуни. Виписав з-за кордону 25 тис. голок та 500 запчастин для машин. Орендатором акуратно вносились орендна плата в держбюджет, виплачувалися всі податки та відрахування тощо [6.-Ф. Р.-833.-Оп.2.-Од.зб.4.-Арк.55-55 зв.].

У той же час далеко не всі підприємці могли служити взірцем виконання орендних умов. Траплялися і випадки безгосподарності та розкрадання майна орендованих підприємств, а також взяття підприємств в оренду для усунення з ринку потенційних конкурентів. Так, розслідування, проведене наприкінці 1923 р. органами губернської РСІ, викрило такий випадок. Махоркова фабрика Харкова “Сокіл” була здана в оренду двом приватним підприємцям – Кричевському та Вигдорчику, які були власниками великих махоркових фабрик у Лубнах та Ромнах і своєю продукцією постачали майже всю Україну. Бажаючи взяти “Сокіл” в оренду, ці підприємці мали намір не експлуатувати цю фабрику, а лише позбавитися від можливого конкурента на споживчому ринку [14.-1924.-14 июня]. Даний випадок став можливим в значній мірі завдяки безгосподарності та хаотичному стану справ в орендному управлінні Харківського губраднаргоспу 1923 р. ГубРСІ констатувала відсутність нормативних документів щодо способів стягнення орендної посади, не вівся облік надходжень орендної плати та облік орендних підприємств. Матеріали перевірки РСІ передала до прокуратури [14.-1924.-14 июня; 6.-Ф. Р.-833.-Оп.2.-Од.зб.6.-Арк.153]. Але, не дивлячись на численні труднощі (особливо з постачанням сировини) та перешкоди, приватна орендна промисловість Харківщини продовжувала розвиватися. В 1925/26 р. в руках приватника було 43% підприємств (в 1922 р. – 37%), а в 1926/27 р. – навіть 47% підприємств з числа зданих в оренду [6.-Ф. Р.-869.-Оп.1.-Од.зб.315.-Арк.76; Од. зб.42.-Арк.5]. У той же час частка виробленої приватними орендаторами продукції досягла (на 1 жовтня 1927 р.) 49,9% в загальній масі продукції орендних підприємств Харківщини (в 1926 р. – 41,6%) [6.-Ф. Р.-869.-Оп.1.-Од.зб.42.-Арк.6; Од.зб.315.-Арк.78]. Розвиток орендної приватної промисловості сприяв відновленню економіки Харківщини, зменшенню безробіття, насиченню споживчого ринку товарами.

Поряд з орендою був ще один шлях залучення приватного капіталу в промисловість – денаціоналізація дрібних та середніх підприємств, що розпочалася з лютого 1922 р. і тривала до кінця 1920-х років [4.-1922.-№7.-Ст.123]. Повільність, з якою відбувалась денаціоналізація (роздержавлення), пояснюється не лише певними труднощами цього процесу, але, насамперед, небажанням партійно-політичної номенклатури втрачати контроль над економікою республіки. Характерним та симптоматичним у цьому відношенні є такий випадок, що мав місце на початку 20-х років. У Харкові комісія, що перевіряла хід денаціоналізації млинів, була заарештована і посаджена у підвал [15.-С.197]. Дуже часто в центрі (УРНГ) та на місцях (губраднаргоспи) колишнім власникам відмовляли у задоволенні їх клопотань про денаціоналізацію їхніх промислових закладів. Так, наприклад, 8 березня 1926 р. президія Харківського окрвиконкому відмовила в денаціоналізації чавуноливарного заводу в Харкові його колишньому власнику Гайдріху. Раніше, 29 січня 1926 р., окрвиконком відмовив громадянам – колишньому власникові маслозаводу М.Ю. Вальдаману та М.Б. Марголіну, колишньому власникові макаронної фабрики у Харкові, – у денаціоналізації їхніх підприємств [6.-Ф. Р.-845.-Оп.3.-Од.зб.154.-Арк.180, 186 зв.]. Іншому власнику відомої колись за межами Харкова конфетної фабрики товариства “Жорж Берман” – Г.Л. Борману – після багатьох поневірянь вдалось повернути у свою власність лише млин, що колись входив до складу цієї фабрики [6.-Ф. Р.-192.-Оп.1.-Од. зб.44.-Арк.13,16,17,62]. Але й в цьому напрямку робота принесла свої результати. Так, вже до жовтня 1922 р. по Харківській губернії було денаціоналізовано 40 млинів, а через рік – ще 29 підприємств [16.-С.170].

Повернуті у власність підприємства непмани намагались не лише відбудувати, але й значно розширити, технологічно оснастити якісним обладнанням, витрачаючи нерідко для цього значні кошти. Так, один з найбагатіших в роки непу непман Шнейдер з м. Богодухова, що під Харковом, спромігся добитися того, що підприємство (млин) у жовтні 1922 р. було денаціоналізовано. На реконструкцію млина за роки непу Шнейдер витратив більше 100 тис. крб., перетворивши млин на один з найпотужніших приватних млинів в Україні (потужність – 1500 пудів на день). Але успіхи у реконструкції млина і значний прибуток, що його приносила експлуатація цього підприємства, викликали страшну заздрість з боку Богодухівського райвиконкому і останній вдався до всіляких дій, аби повернути прибуткове підприємство у державну власність. Врешті-решт у період зламу непу це йому вдалось зробити [6.-Ф. Р.-845.-Оп.3.-Од.зб.1706.-Арк.75; 17.-1928.-11 января].

Ще один приклад (непоодинокий) успішної діяльності денаціоналізованого підприємства – це діяльність у Дергачівському районі Харківського округу приватного підприємства (після того, як воно у квітні 1926 р. було передано у власність колишнім своїм хазяям) по виробництву штучної вошини, вальців та іншого устаткування для бджільництва. Воно належало братам Івану та Миколі Ломакіним. Продукція підприємства завдяки заходам братів користувалася значним попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках (експортувалася до Австрії, Чехословаччини, Туреччини та Аргентини). Зовнішні та внутрішні замовлення принесли підприємству Ломакіних кілька сотень тисяч крб. Значні прибутки і стали причиною того, що навесні 1930 р. (в розпал суцільної колективізації) воно було ренаціоналізовано (передано до складу підприємств місцевої промисловості Харківського окрвиконкому) [6.-Ф. Р.-845.-Оп.1.-Од.зб.3182.-Арк.2,8,14,16 зв.,17-24]. У зв'язку з сказаним дуже слушною та вдалою є характеристика умов діяльності приватного капіталу в умовах радянського режиму, що її навів у 1929 р. один з відомих російських економістів-емігрантів А. Югов: “Свавілля та безправ'я паралізує і підприємливість приватного підприємця. Сьогодні приватному промисловцю здають в оренду підприємство або дозволяють торгівлю, а наступного дня внаслідок зигзагу політики його розоряють та засилають до Полярного кругу. Особливим декретом демуніципалізують нерентабельні будинки, а через кілька років, після того, як приватні власники привели будинки до ладу, їх знов відбирають, так як вони стали рентабельними” [18.-С.301]. Та попри всі утиски та перешкоди приватнопідприємницька діяльність непманів у сфері промисловості була важливим чинником насичення ринку споживчими товарами, оскільки державна промисловість була в основному орієнтована (особливо після переходу до індустріалізації) на випуск засобів виробництва.

На Харківщині (і це було її особливістю) частка приватної промисловості у випуску продукції становила лише 12% (для порівняння: в Подільській губернії – майже 32%, Полтавській – 57%). Це пояснюється в першу чергу існуванням значної кількості великих державних підприємств (машинобудівних, механічних, металообробних тощо), що виробляли головним чином засоби виробництва [19.-С.147].

У той же час треба відмітити, що суттєво перешкоджала розвитку підприємницької діяльності непманів Харківщини (та в цілому в республіці) незбалансована податкова політика, яка не сприяла накопиченню непманами капіталів, численні місцеві податки і збори (на початку 20-х років у Харківській губернії існувало 14 лише незаконних зборів і податків), недостатнє кредитування підприємницької діяльності, адміністративне свавілля, наприклад, вилучення торгових місць у приватних торговців на ринках міста, обмеження приватної ініціативи позаекономічними (репресивними) методами. Це гальмувало приток приватних коштів в галузі виробництва і стимулювало діяльність спекулянтів, які

вкладали кошти переважно в торговельну справу (з цієї галузі їх можна було порівняно легко вилучити і перевести (тезаврувати) у валютні цінності). В роки непу в Харкові з'являються приватні та змішані (з участю вітчизняного приватного капіталу) акціонерні товариства. Даючи приватному капіталу дозвіл на створення акціонерних товариств, держава у такий спосіб прагнула контролювати та регулювати підприємницьку діяльність непманів. Останні, зі свого боку, намагалися використовувати акціонерну форму організації для отримання податкових та кредитних пільг від держави та для заміни особистої відповідальності по зобов'язаннях юридичної особи (тобто товариства) майновою відповідальністю акціонерного товариства (як це було встановлено законом) [20.-1927.-№41.-Ст.7; 4.-1926.- №39.-С.276; 21.-С. 75].

Змішані (з участю вітчизняного приватного капіталу) акціонерні товариства практично не отримали скільки-небудь широкого розвитку в Україні. З 1922 р. в Харкові існувало лише два таких товариства – “Утильсырьє”, що проводило експортні операції з продуктами тваринництва, (в якому 20% паїв належало приватникам, а 80% – держорганам), та Харківське губернське торговельно-акціонерне товариство (з основним капіталом 1,5 млн. крб. золотом) [22.-С.144; 23.-С.84]. На початку 1925 р. для постачання приватних крамарів товарами у Харкові (слідом за Одесою) створюється приватне акціонерне товариство “Роздрібник” [24.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.2303.-Арк.13]. Воно відіграло певну позитивну роль у постачанні дрібних приватних торговців різним (в тому числі і дефіцитним) крамом в умовах гострого товарного голоду 1925-1926 рр. Фундаторами та керівниками приватних акціонерних товариств часто-густо були колишні, з дореволюційним “стажем”, підприємці. Так, наприклад, приватне акціонерне товариство “Мебель” (створене в 1926 р.) фактично очолював М. Крон – колишній власник великого меблевого магазину в Харкові. Інше акціонерне товариство “Музыка” (створене в 1927 р.) очолював М.В. Полякін – в дореволюційні часи володів у Харкові магазином музичних інструментів [7.-Ф.423.-Оп.4.-Од.зб.222.-Арк.30; Ф.539.-Оп.14.-Од.зб.274.-Арк.10-11; 10.-С.86,92]. Деякі приватні акціонерні товариства утворювались шляхом перетворення пайових товариств (повних або на вірі) в акціонерні товариства. Так, “Полное товарищество Южно-Русской ниточной мануфактуры” (засновники – підприємці Є.І. Лейтес, В.Е. Шув, Є.С. Апт та Є.А. Кубличек), що діяло в Харкові в 1922-1927 рр., у травні 1927 р. перетворилося на приватне акціонерне товариство “Текстиль” [6.-Ф. Р.-1179.-Оп.18.-Од.зб.505.-Арк.9-12; 7.-Ф.539.-Оп.14.-Од.зб.274.-Арк.10].

На початку травня 1928 р. у Харкові вже діяла половина з 8 приватних акціонерних товариств, що існували на той час в Україні [7.-Ф.539.-Оп.14.-Од.зб.274.-Арк.8-11]. В той же час треба зазначити, що приватні акціонерні товариства періоду непу ні за своєю кількістю, ані за розміром свого акціонерного капіталу не могли зрівнятись з дореволюційними акціонерними компаніями. Практично жодне з приватних акціонерних товариств Харкова (і не тільки) в 20-ті роки не змогло досягнути навіть мінімального (за вимогами радянських законів – 100 тис. крб.) розміру уставного капіталу [25.-С.14].

Іншою особливістю приватних акціонерних товариств Харкова цього періоду було те, що коло акціонерів було дуже вузьким (інколи їх кількість не перевищувала 7-9 чоловік, як, наприклад, в акціонерному товаристві “Музыка” та “Текстиль”). У складі акціонерів чітко виділялись дві групи осіб: одна група володіла контрольним пакетом акцій, тоді як інша – дрібні акціонери. Так, в товаристві “Текстиль” 4 акціонери – члени правління Є.І. Лейтес, В.Е. Шув, Є.С. Апт та П.Х. Цитрін володіли 97% акціонерного капіталу, тоді як 5 іншим акціонерам належало лише 3% акцій” [6.-Ф. Р.-1179.-Оп.18.-Од.зб.505.-Арк.5]. Близька до цього картина спостерігалася і в іншому акціонерному товаристві “Мебель”, де 6 акціонерам-

керівникам товариства С.Н. Гомельському, О.Л. Раскінду, О.О. та М.О. Крон, М.Ф. Подгорному, І.З. Княжинському належало 90% акцій, а 8 іншим акціонерам лише 10% [7.-Ф.423.-Оп.4.-Од.зб.222.-Арк.139]. Приватне акціонерне товариство “Музыка” було, по суті, родинним підприємством, що фактично належало родині Полякіних на чолі з директором М.В. Полякіним [7.-Ф.423.-Оп.5.-Од.зб.23.-Арк.15,62]. Вузьке коло акціонерів не дозволяло залучати значні кошти для виробничої діяльності приватних акціонерних товариств (як на це розраховувала держава). Більшість приватних товариств, не дивлячись на їх виробничо-торговельний характер, намагались займатися посередницько-торговельною (а нерідко і спекулятивною) діяльністю (всупереч своєму статуту). У багатьох випадках спостерігалось намагання непманів використати акціонерну форму для прикриття своєї нелегальної діяльності [20.-1927.-№41.-С.7; 26.-1927.-№12(53).-С.13]. За таких обставин приватні акціонерні товариства (роль яких в економіці міста і округу виявилася незначною) припиняли свою діяльність, нерідко проіснувавши всього 1,5-2 роки. При цьому вже наприкінці 20-х років, в період зламу непу, всупереч діючому законодавству, багато керівників та великих акціонерів приватних товариств Харкова понесли не лише майнову відповідальність, але й карну [7.-Ф.423.-Оп.2.-Од.зб.443.-Арк.23; 6.-Ф. Р.-1179.-Оп.18.-Од.зб.622.-Арк.15].

Підприємницька ініціатива непманів проявилася також на грошовому ринку і в галузі кредиту. Гостра потреба в кредитних ресурсах (оскільки держава явно недостатньо кредитувала підприємництво) примушувала приватників створювати, починаючи з 1922 р., товариства взаємного кредиту (ТВК). Перше з ТВК в Україні виникло у Харкові влітку 1922 р. за ініціативою групи осіб, що брали участь в роботі дореволюційних ТВК [6.-Ф. Р.-845.-Оп.3.-Од.зб.982.-Арк.127]. Окрім солідного дореволюційного “стажу” роботи у банківських та кредитних установах, підприємці-фундатори ТВК мали ще й досвід роботи в радянських господарчих установах, що допомагало їм долати численні перешкоди в роботі ТВК. Так, у діловій характеристиці, направлений в губплан, на голову 2-го Харківського ТВК А.І. Скіліотті характеризували як людину досвідчену в роботі ТВК гірничопромисловців Півдня Росії. На протязі 30 років він був консультантом великих металургійних, вугільних та соляних підприємств, фундатором Харківського дисконтного банку [6.-Ф. Р.-194.-Оп.1.-Од.зб.9.-Арк.204]. Інший із засновників – В.Д. Зубков – більше 20 років займав відповідальні посади в Азовсько-Донському та Петроградському комерційних банках. Фундатор 2-го ТВК С.Н. Брагінський чверть століття був консультантом Азовсько-Донського банку, “Всеобщей компании электричества” та інших великих фірм. В роки непу працював консультантом Всеукраїнської контори Держбанка [6.-Ф. Р.-194.-Оп.1.-Од.зб.9.-Арк.234 зв.]. Не дивлячись на перешкоди з боку місцевої влади, ТВК швидко розвивалися в Харкові. Якщо в 1922 р. в місті існувало лише одне ТВК, то на початку 1924 р. тут діяли вже 3 ТВК, а в 1926 р. (апогей в їх розвитку) – 4. Це Харківське ТВК (голова правління Л.С. Аронов) – найбільше в місті; дисконтно-позичкове ТВК (голова правління Л.Д. Зільбернштейн); ТВК торгово-промисловців (голова правління В.Н. Пащенко) та комерційне ТВК (голова правління С.Н. Брагінський) [27.-С.460]. ТВК виникали і в інших містах Харківської губернії – Богодухові, Ахтирці, Лозовій. ТВК мали на меті кредитування головним чином приватної промисловості і торгівлі (в основному роздрібної). Держава, намагаючись регулювати розвиток приватного підприємництва, здійснювала через ТВК його кредитування (але й тут виділялися невеликі кошти). (ТВК були головним каналом постачання приватному капіталу державних кредитів). Діяльність ТВК мала позитивний вплив на розвиток приватного виробництва і торговельного обігу та сприяла оздоровленню грошового ринку, зниженню приватного дисконту на вільному ринку капіталів.

Таким чином, після переходу до непу приватний капітал на Харківщині розгорнув широку діяльність, віддаючи значну перевагу сфері торгівлі. Ядро непманської буржуазії на Харківщині становили підприємці з дореволюційним досвідом, але більшість непманів складали громадяни, для яких підприємництво в 20-ті роки стало дійсно новою сферою їх діяльності. Приватнопідприємницька діяльність відбувалась у різних організаційно-правових формах – індивідуальне підприємництво, підприємництво у формі простих товариств і фірм, а також приватних акціонерних товариств (як вищої форми розвитку асоційованого капіталу). В діяльності приватних акціонерних компаній в Україні Харкову належало в 20-ті роки чільне місце. Широкий розвиток в сфері кредитних відносин на Харківщині отримала діяльність приватних товариств взаємного кредиту. На них падала головна тяжість кредитування приватної торгівлі і промисловості в умовах явно недостатнього їх фінансування з боку держави. Приватнопідприємницька діяльність непманів Харківського регіону мала велике значення для відбудови місцевого господарства, налагодження економічних зв'язків між різними регіонами республіки, насичення ринку споживчими товарами. Однак незбалансована податкова політика по відношенню до приватного сектору, обмеження їх ініціативи позаекономічними методами, недостатнє кредитування суттєво обмежували використання потенціалу підприємців Харківщини в роки непу.

Джерела та література

1. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. – М.-Л., 1927.
2. Російський державний архів економіки.
3. Ревегук В.Я. Ограничение и обобществление частной торговли на Украине в годы гражданской войны (1919-1920) // Вопросы истории СССР. – 1987. – Вып. 32
4. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.
5. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – М., 1967.
6. Державний архів Харківської області.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
8. Торговая сеть Харьковской губернии в начале 1924 г.: Материалы по статистике Харьковской губернии. – Вып. 8. – Харьков, 1925.
9. Харківщина в цифрах і фактах: Матеріали до звітної кампанії Рад. – Харків, 1928/29.
10. Справочная книга “Весь Харьков” на 1917 год. – Харьков, 1917.
11. Отчет Харьковского губернского экономсовета. 1 января – 1 октября 1921 г. – Харьков, б.г.
12. Адресно-справочная книга “Весь Харьков” на 1924 год. – Харьков, 1924.
13. Адресно-справочная книга “Весь Харьков” на 1926/27 год. – Харьков, 1926.
14. Харьковский пролетарий: Орган Харьковского губкома КП(б)У, губисполкома, губпрофсовета и горсовета.
15. Олійник М.М. Розвиток орендних виробництв України в перший період проведення непу (1921-1922 рр.) // 36. наук. праць Харк. держ. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Серія: Історія та географія. – 1999. – Вип. 3. – С. 195-209.
16. Отчет Харьковского губисполкома 8-му губ. съезду Советов. 1 окт. 1922 г. – 1 окт. 1923 г. – Харьков: Губисполком, 1923.
17. Пролетарий: Всеукр. рабочая газета: Орган Всеукр. совета профсоюзов и ЦК КП(б)У.
18. НЭП: взгляд со стороны: Сб. – М., 1991.
19. Вся Україна в адресах: календар-справочник на 1925 рік. – К., 1924.
20. Советская торговля.
21. Гражданский кодекс УССР. – Изд. 3-е. – Харьков, 1925.
22. Торгово-промышленный календарь-справочник Украины на 1923 год. – К., 1923.

23. Кунах Ю.И. Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период (1921-1925 гг.): Дисс... канд. ист. наук. – Харьков, 1972.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
25. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат.-економ. нариси. – Харків, 1929
26. Вестник промысловой кооперации: Ежемесяч. журн. изд. Всерос. союза промысловой кооперации.
27. Адресно-справочная книга “Весь Харьков” на 1926 год. – Харьков, 1926.

SUMMARY

In the article the questions of development of private activity of nepmen in Kharkov region are considered. The main forms, methods and directions of private entrepreneurial initiative are analyzed, the role of the representatives of the new bourgeoisie in the restoration and development of the Kharkov region is shown. The special attention is given to the personalities of the Kharkov's businessmen.

А.М. Михненко

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х – 1930-і рр.

Перетворення у соціально-культурній сфері в другій половині 20-х – 30-і рр. були спрямовані на ліквідацію соціальної і культурної нерівності різних соціальних верств і груп населення, на формування нового способу життя, нових морально-естетичних цінностей. У радянській історіографії, як підкреслює відомий український дослідник С. Кульчицький, “соціалістичні перетворення” зображувалися у вигляді тріади: індустріалізації країни (обов'язково соціалістичної), колективізації сільського господарства та культурної революції. Але радянська влада ставилася до культури прагматично. Культура цікавила партійних керівників передусім як важіль зміцнення політичної влади, а тому вона набула вкрай політизованих форм [1.-С.101-102].

Серед соціальних проблем у Донбасі, як і раніше, надзвичайно гострою залишалася житлова. Розвиток вугільної промисловості регіону супроводжувався дуже швидким зростанням міського населення в цьому районі. Воно досягло в 1936 р. 3,9 млн. осіб, що становило 75% всього населення Донбасу. Ця частина населення проживала в 54 містах і 206 селищах, в той час як в 1926 р. було всього 8 міст і 165 селищ. Відбувалося значне укрупнення населених пунктів міського типу. У 1926 р. тільки одне місто Сталіно нараховувало 100 тис. жителів; у 1939 р. таких міст було вже шість. У 1926 р. на один міський населений пункт в середньому припадало 6,2 тис. осіб, в 1939 р. – 15,3 тис. [3.-С.17-18]. Серед інших причин зростання міського населення Донбасу можна назвати колективізацію, голод 1932-1933 рр., а також набір молоді у вузи.

У 1924 – на поч. 1930-х рр. уряд посилив політику українізації в містах. Українська мова впроваджувалася не лише в освіту, культуру, пресу і т. ін., але також і в урядових установах, на промислових підприємствах, в економіці. Міста Донбасу в той період набули деякою мірою українського вигляду: написи, оголошення, листівки і назви вулиць були українською мовою. Українська мова звучала на вулицях і в державних установах. Після завершення колективізації і занепаду села місто стало єдиним центром політичного, культурного та національного життя. Наприкінці 1930-х рр. українці складали більшість навіть у промислових містах Півдня. Вони становили 75% робітництва, понад 50% технічного та адміністративного персоналу. І